

TELEKI LÁSZLÓ ÉS A NEMZETKÖZI POLITIKA

Nem biztos, hogy helyes mindig annyira évfordulókhoz kötődnünk, mint újabban szokás, netán tervszerűbb munka helyett is, sőt olykor nem is egészen kerek évfordulókhoz, mint ahogy tulajdonképpen a 175. sem az. Biztos azonban, hogy Teleki László hosszú ideig homályban hagyott valódi történeti szerepének minél jobb bemutatására érdemes minden alkalmat megragadnunk. Nem biztos továbbá, hogy valamelyik olyan más jeles specialistánk helyett, aki Teleki egyéni pályafutásának ilyen vagy olyan problémáival már külön foglalkozott, helyes-e ezt a bevezetőt itt és most nekem tartanom, aki az egyéni problémákat is inkább a nemzetközi politika története felől szokta megközelíteni. Biztos azonban — nézetem szerint —, hogy Teleki László történeti szerepe éppen a nemzetközi politika nagyobb távlatából tekintve nyeri el igazi jelentőségét. Ezért vállalkoztam végül arra, hogy a Magyar Történelmi Társulat megtisztelő felkérésének eleget téve, Önök előtt ma Teleki László és a nemzetközi politika témájáról próbáljak hangosan gondolkodni.

Nemzetközi politikán persze a régi, hagyományos értelemben vett külpolitikánál jóval többet kell értenünk. Tehát nemcsak azt, hogy mi volt viszonyunk Franciaországgal vagy más országokkal. A régebbi magyar történetírás szerette egymástól elkülönítve kezelni a „külpolitikát” — tehát azt, ami a határokon kívül történt —, meg az úgynevezett „nemzetiségi kérdést”, — mint amely a régi ország határain belül jelentkezett. A kettő azonban egymással igen nagy mértékben összefüggött. Világosan mutatja ezt éppen Teleki László példája, aki 1848 őszén diplomáciai küldetésben ment Párizsba, majd az emigrációban nagyjából szintén külpolitikai kérdésekkel foglalkozott, de ugyanakkor — és ezzel összefüggésben — a szomszéd nemzetek és országok képviselőivel tárgyalt az együttműködés lehetőségeiről, és egyben a magyarországi nemzetiségi kérdéstről is. Alapjában véve tehát itt *egyazon* nagy témakörön belül volt szó Magyarországról, a magyar nemzet helyéről, egyrészt általában Európa államrendszerében, másrészt pedig, közelebről, a kelet-közép-európai régió belül, a szomszédos nemzetek között, az adott politikai határokon kívül és belül. És ha azt vizsgáljuk, hogy a magyar politika miként próbált ezzel a problémával szembenézni, akkor értjük meg igazán, mit jelentett az az új megközelítés, amelyet e téren Teleki László képviselt a 19. század derekán, amikor a forradalmi politikai válságban először bukkantak fel azok a nagy problémák, amelyek azután a 20. században, az I. világháború és forradalmak időszakában kaptak oly döntő jelentőséget.

Nem szólhatok itt Teleki családjáról, amelynek számos tagja bírt művelődéstörténeti jelentőséggel a magyar történelemben, sem ifjúságáról, sem külföldi útjairól, tanulmányairól, még a liberális ellenzék soraiban vitt politikai szerepéről sem, az erdélyi diétákon meg az 1839/40-i vagy az 1843/44-i pozsonyi országgyűlés főnemesi ellenzékének tagjaként, mely utóbbi után ő lett a Kossuth által szervezett Védegylet alelnöke — ez már tulajdonképpen az ellenzéki párt valamiféle előképe volt —, sem az Ellenzéki, majd Radikál Kör elnökeként kifejtett működéséről. Mindebben ő jelentős szerepet vitt, de mégis egy széles gárdán belül. Még azt sem nyomoznám itt, hogy a nemesi liberalizmustól miként jutott el a radikalizmushoz, kevesed magával — ez nem volt általános jelenség —, és hogy ezt a radikalizmust mint képviselte 1848 nyarán a pesti képviselőházban, immár Batthyány Lajos kormányával szemben is, a régi barát ellenzékéként. Tudjuk, hogy például az olasz segély kérdésében ő határozottan a kormány álláspontjával szemben, a forradalmi mozgalmak szolidaritása mellett foglalt állást.

Egy pár jellemző vonást azonban az eddigiekből is kiemelhetünk. Az egyik az, hogy bizonyos, ma nagyon régiesnek tűnő, majdnem azt mondhatnám, hogy feudális vonásai mellett, mint a párbajhoz való gyakori folyamodás, Teleki alapjában véve egy modern érzékenységgű, nyitott ember volt, és rendkívül erős belső szuverenitás jellemezte. Talán ez magyarázza Széchenyivel való, minden – olykor éles – ellentéte mellett is érdekes, közeli kapcsolatát. Nem csak azért állt közel hozzá, mert arisztokrata volt, illetve legfeljebb csak annyiban, hogy az akkori társadalom adta feltételek között az efajta szuverenitáshoz a lehetőséget a főnemesi élet adta meg leginkább. További ilyen vonása, hogy rendkívül impulzív volt, mondhatnánk hangulaterber, szenvedélyes is. Ugyanakkor ne tévesszen meg ez a látszat senkit, – mint ahogy nagyon sokakat megtévesztett. Tulajdonképpen ugyanis a szíve mélyén igen racionális következetesség vezette. Teleki nagyon határozott jellem, aki az egyszer felismert igazsághoz mindvégig következetesen ragaszkodik, olyan tradíciókkal szemben is képes fellépni, amelyeket korábban ő maga is képviselt. Így haladt előre. S amikor úgy látja, hogy ez az elavult birodalmi kormányzat és társadalmi rendszer tarthatatlan, habozás nélkül ellene fordul.

A Teleki életéről és egyéni fejlődéséről szóló irodalom alapjában véve elég későn indult. Most nem óhajtom itt ezt az irodalmat végigkísérni, felsorolni, csak arra utalnék, hogy ez az út nem is volt mindig szerencsés. Gondolok arra, hogy amikor 1931-ben Iványi Béla a gyömrői Teleki Levéltár anyagát ismertette, akkor egy, ma már tulajdonképpen nélkülözhetetlen forrásmunkát tett közzé¹, mert ez a levéltár a háborúban elpusztult. Amikor az első életrajzot – elég későn (1942) – Lengyel Tamás – egykori egyetemi évfolyamtársam, Klapka emlékiratainak kritikai elemzője – Szekfü biztatására megírta², fiatal fejvel nagyon nehéz feladatra vállalkozott. S ennek korrekciójára, kiegészítésére, új feldolgozására már nem futhatta idejéből, mert 1945-ben, a háború végén, hadifogságban meghalt. Teleki születésének másfél százados évfordulója alkalmával, 1961-ben jelent meg Teleki László válogatott munkái címen egy kétkötetes mű, a szerkesztő: Kemény G. Gábor bevezetésével, amely azonban főleg éppen Teleki nemzetközi működéséről nem ad elég világos képet.³ A szöveganyagot, igen szorgalmasan, munkaközösség állította össze. Alighanem inkább a szerkesztő hibája volt, hogy ebből az összeállításból szándékosan kihagyta Teleki politikai röpiratait, azzal az indokkal, hogy ezeknek ő nem tulajdonít olyan jelentőséget, amely az eredeti műveket megilleti. A gyermekkori naplónak igen? Szerintem a valódi ok az volt, hogy indokolatlanul és ahistorikus módon kényesnek érezte ezt az éles harcot, amelyet Teleki Oroszország – a cári Oroszország – ellen vívott. Ebben a munkaközösségben ott dolgozott Horváth Zoltán, jeles publicista, aki viszont, Rákosi börtönéből szabadulva, élete hatodik évtizedében fogott történelmi munkákhoz, odaadással és szorgalommal pótolva a hiányzó szakmai rutint, és szókimondó szenvedéllyel igyekezve arra, hogy igazabbá tegye a múltról alkotott képünket. Rőla a régi barátság jogán – hiszen korán elvesztettük – szeretnék itt is megemlékezni, mint olyan emberről, aki ugyancsak szenvedéllyel nyúlt az igazsághoz. Az ő részletes Teleki-életrajza 1964-ben széles körű anyagot dolgozott fel.⁴ Egyebek között azt a – ma az Országos Levéltárban őrzött – anyagot is, amelyet Teleki László 1860-ban adott át Puky Miklósnak, és amely utóbb Irányi Dániel kezébe került. Ez azonban mai állapotában csalódást keltően hiányos, tulajdonképpen nem is lehet Teleki egész anyaga, bár nagyon érdekes Kossuth-levelek vannak benne. Ma sincs mind kiadva.

Mivel témánk, még akkor is nagyon hosszúnak ígérkezik, ha csak 48-ban kezdjük el, mindössze néhány főbb problémát szeretnék kiragadni.

Az első időszak 1848–49. Itt három kérdést kell röviden érintenünk. Az első az, hogy miként lett Teleki László Magyarország párizsi képviselője. Ez tulajdonképpen a Batthyány-kormány külpolitikájának a kérdése. A második az, hogy miként működött Teleki Franciaor-

szágban. A harmadik pedig az, hogy miként alakult az ő felfogása, állásfoglalása a nemzetiségi kérdést, a szomszéd nemzetekkel való viszonyt illetően. A második időszak az emigráció. Itt két kérdést ragadnék ki. Az egyik ismét a szomszéd nemzetekkel való viszony az ötvenes évek elején, a bukás után. A második pedig az 1859–61-i nemzetközi válság, amely számára a drezdai elfogatással, majd drámai öngyilkosságával zárult. Befejezésül és tanulságul pedig a kis államok és nemzetek problémájáról szeretnék néhány szót szólni Európa újabbkori történetében.

Az első kérdés tehát a Batthyány-kormány külpolitikája és Teleki küldetése. Hajnal István igen szép tanulmányban⁵ foglalkozott a Batthyány-kormány külpolitikájával (1957), nagyon finom elemzéssel, sok beleérzéssel. Hajnal felveti, hogy volt-e 1848-ban magyar külügy-minisztérium. Szerinte azt, hogy ez csak egy olyan király személye körüli minisztérium volt, utóbb a kiegyezési korszak 67-es szellemű szerzői állították. Hiszen a magyar állam nyilván nem mondott le a külügyi szuverenitásról. A valóság azonban ezzel szemben az, hogy nem is mondhatott le, mert nem volt birtokában. Magyarországnak nem volt nemzetközileg elismert szuverenitása. A valóság ott olvasható az 1848: III. tc. 13. paragrafusában: „A ministerek egyike folyvást őfelsége személye körül lesz s mindazon viszonyokra, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli.” Ez a miniszter lett Esterházy Pál herceg, a Habsburg Monarchia régi, ismert diplomatája. Magyar külügyminisztérium tehát nem volt. Igaza van azonban Hajnal Istvánnak abban, hogy ezt a minisztériumot kezdettől fogva, céltudatosan külügyminisztériumnak nevezte a magyar politika, sőt az első hónapokban, amikor még bizonytalan volt a helyzet, ezt az elnevezést az osztrák hivatali szervek is átvették, sőt még külföldi követjelentések is. Ez az elnevezés tehát igényt fejez ki, amelyet akkor még nem lehetett megvalósítani, de amelynek elérésére a Batthyány-kormány igen komoly erőfeszítéseket tett. Ez azonban még nem jelentette azt, mintha Magyarország mint önálló független szuverén állam nemzetközi elismertetése megtörtént volna. Az ezért folyó küzdelem igen lényeges mozzanata a Batthyány-kormány egész külpolitikájának. Éppen erre törekedtek. Hajnal István szerint először Anglia felé próbálkoztak – valóban történt egy ilyenféle lépés április elején –, de miután látták, hogy az angolok nagyon udvariasan a Habsburg Monarchia fenntartása mellett foglalnak állást, akkor fordultak át a német ügyszóhoz. A valóság – amint azóta ezt történetírásunk világosan feltárta – az volt, hogy a német egység kérdése, fontosságban, sőt még időben is megelőzte ezt az angol reagálást, és hogy tulajdonképpen az egész 1848-as külpolitika lehetőségeinek, reményeinek alapkérdése volt, hogy megszületik-e a német egység és miként.⁶ S az a tény, hogy ez a német egység nem született meg, alapfeltételétől fosztotta meg az 1848–49-i magyar szabadságharcot.

Azt, hogy a német ügyben valamit lépni kell, még az osztrák kormánynak is el kellett ismernie. A német egységbe ugyanis Ausztria is beletartozhatott, de Magyarország nem. A frankfurti német előparlament döntése szerint csak azok a politikai egységek csatlakozhattak a német egységhez, amelyek addig a Bundnak, a német szövetségnek tagjai voltak. Márpedig Csehország az volt, de Magyarország sosem volt az. A magyar politikusok nagyon is hangsúlyozták, hogy nem akarnak a német egységállamhoz tartozni. Akkor viszont Magyarország és Ausztria addigi viszonyának is meg kellett változnia, hiszen ugyanezen előparlament döntése értelmében két olyan országot, amelyik közül az egyik a Bundhoz tartozik, a másik pedig azon kívül áll, egy uralkodó csak perszonálúnió formában kormányozhat. Ez tehát Ausztria és Magyarország jövőbeli viszonyát messzemenően érintette.

Igen-ám, de ha az osztrák örökös tartományok mint a Bund tagjai, csatlakoznak a német egységhez, akkor valami vákuumféle áll elő Kelet-Közép-Európának azon a részén, amely eddig a kifelé egységesnek tűnő Habsburg Monarchia uralma alatt állt. Innen van az az elképze-

lés, amely a Kossuth Hírlapjában már a nyáron felmerült, hogy mi nem törődünk Lombardiával, vagy Galíciával, de törődünk — mert törődünk kell — magával a Habsburg Monarchiával. Így alakul ki az, amit Hajnal István „nagy magyar koncepciónak” nevezett. Ezzel a kifejezéssel talán azért nem értenék egészen egyet, mert van valami megalomániát sugalló pejoratív jelentése. Volt persze ebben egy ilyenféle elem is, hiszen minden ország, amikor nagy lehetőségeket lát maga előtt, akkor — legalábbis elképzeléseiben — kicsit túlszalad a lehetőségeken. De itt alighanem többről is szó volt. Nemcsak hatalmi igényről, hanem egy kicsit arról a szorongásról is, hogy ha mi valóban elnyerjük messzemenő önállóságunkat, mi lesz ezzel az egész területtel, amelyen eddig a bécsi kormányzat egy nagyhatalom nevében uralkodott. Ekkor és részben ezért jönnek azok az elképzelések, hogy az uralkodó jöjjön Budára, legyen egy olyan Habsburg Monarchia, amelynek mi vagyunk a központja. Ez egyszerre megalománia is, de védelem keresése is, hogy ne legyen vákuum, mert akkor jöhet a cári hatalom, amelytől az egész magyar reformkor és 1848 állandóan félt.

Az első dokumentum, amely Teleki László küldetéséről rendelkezésünkre áll, az a Batthyány Lajos által augusztus 29-én aláírt, vagy pontosabban, arról a napról keltezett megbízólevél⁷, amely hivatkozik arra, hogy Auguste de Gerando — egy ifjú francia főnemes — választ hozott a francia külügyminisztériumtól arra a kérdésre, hogy hajlandó-e fogadni egy magyar követet, és Pestre viszont egy francia diplomatát küldeni. Hajnal feltételezi, hogy magyar részről eleinte tartózkodó magatartást tanúsítottak a forradalomból született, új francia kormány iránt, holott azzal lehetett volna „legelőbb és legkönnyebben elismertetni” az ország „külpolitikai önállóságát”, hiszen Lamartine „szinte nyilvánosan hívta fel Magyarországot a követküldésre”. Azt is feltételezte Hajnal, hogy Teleki küldetésére akkor került sor, amikor a németek Frankfurtban már elismerték Magyarországot. Mint tudjuk, Szalay László és Pázmándy Dénes követként ment Frankfurtba, s ott eleinte kitűnően fogadták őket.⁸ Úgy látszott, hogy minden rendben megy. A nádor aláírta megbízólevelüket, az osztrák kormány is tudomásul vette a dolgot. Ez tartott is úgy nyár közepéig. Akkor azonban kezdett a helyzet gyanússá válni. Azt még sikerült elérni, hogy a Szalayt augusztus 26-án fogadja az új német birodalmi kormányzó, egy Habsburg főherceg: János. De az utóbbi ezt csak kényszeredetten csinálta, mert már nemigen tehetett egyebet. Haragudott is, hogy mit csinálnak Pesten, meg hogy ez az István nádor mit képzeli, illúzió volt, hogy a német elismertetés simán fog menni. Nemsokára — október elején — el is kellett Szalaynak Frankfurtból távoznia. Téves tehát Hajnalnak az az elképzelése, hogy a magyarok csak akkor küldtek Franciaországba követet, amikor már biztosak voltak afelől, hogy az elismertetés megtörtént. Nem. Ha ugyanis augusztus 29-én már megjött a válasz Párizsból, hogy a franciák hajlandók Telekit fogadni, akkor a kérdésnek az akkori közlekedési és egyéb viszonyok között jóval korábban kellett útnak indulnia. Batthyány Lajos, amikor hadbíróság elé állították, azzal védekezett, hogy ennek az ügynek nem volt semmi jelentősége, hogy Telekit azért küldték Párizsba, mert ott a románok jó kapcsolatokkal bírtak, és ennek az ügynek utána kellett nézni, hiszen a francia külügyminiszter tájékoztatást kért a magyarországi románok helyzetéről. Így tehát ez csak véletlenszerű alkalom volt. S azért éppen Telekit küldte ki, mert neki jó barátja volt, s olyan szélsőségekbe keveredett, hogy féltette őt. De hát mit tesz az ember a hadbíróság előtt? Nyilván letagadja, amit lehet. Ez mindig így volt a világtörténelemben. Nagyobb hiba viszont, ha egy történész elhiszi ezt a védekezést. Ezt tette Károlyi Árpád — egyébként gazdag és szép — forráskiadványában Batthyány Lajos főbenjáró peréről.⁹ A valóság ugyanis nem ez volt. A valóság az volt, hogy a Batthyány-kormány megbízásából Auguste de Gerando már előzetesen továbbított egy kérdést — ma sem tudjuk, hogy pontosan mikor. Az újabb — részben külföldi — kutatás alapján¹⁰ annyit tudunk, hogy De Gerando egykor Párizsban találkozott gr. Teleki Emmával, akit viszont rokonként Brunsvík

Teréz vitt magával De Gerando nagybátyjához, aki híres filantróp pedagógus szerző volt, s egyben államtanácsos. Szóval jelentős személyiség. Ott ez a fiatalember megismerte a nála tíz évvel idősebb és nála jóval energikusabb Teleki Emmát, és feleségül vette. Majd eljött vele Magyarországra, Erdélybe, és a magyar liberális reformellenzék szellemében több olyan francia nyelvű munkát írt, amely nagyon jól szolgálta Magyarországot és a magyar politikai törekvések külföldi megismertetésének ügyét.¹¹

Tudjuk, hogy De Gerando 1848 áprilisában még itt volt. Innen üzenté Alfred Dumesnil útján a történész Edgar Quinetnek, hogy legyen Magyarország ügyének szóvivője a francia parlamentben.¹² Májusban ezután kiutazott Párizsba, ahol gyakran megfordult a külügyminisztériumban, ahol tárgyalt olyan vezető személyiségekkel is, mint Lamartine és Bastide. Lehet, hogy ő vitte magával a magyar kormányfő levelét, de talán még valószínűbb, hogy Szalay László továbbította általa ezt a kérdést, amikor 1848 június végén Párizsban járt. Szalay ugyanis személyesen nem tudott érdemben senkivel sem tárgyalni, mert éppen barrikádharok folytak ott, akkoriban verte le Cavaignac a munkások felkelését. De azt megtehetette, hogy De Gerandot megkérje az üzenet átadására. Ez utóbbi július 28-án feleségének már arról írt, hogy reméli: diplomáciai beosztást kap a Pesten felállítandó francia követségen. Augusztus elején Bastide külügyminiszter őt szólította fel, hogy félhivatalos minőségben utazzék Magyarországra. A választ mindenesetre De Gerando hozta Pestre augusztus 29-én.

Teleki megbízólevelét azonban Batthyány nem ekkor és nem Pesten írta alá, hiszen ő már 27-én Bécsbe indult, hogy ott még egy utolsó erőfeszítést tegyen a küszöbön álló ellenforradalmi akció elhárítására, valami megegyezés érdekében. Próbálkozása, tudjuk, nem járt sikerrel. A francia választ Kossuthék küldték utána, és Teleki is ezután utazott Bécsbe. Ott azért antedatálták az okmányt augusztus 29-re, mert már tudtak az augusztus 31-én aláírt, mindent visszavonó császári rendeletről. Teleki persze valóban radikális volt, de küldetésében ez főleg annyiban játszott közre, hogy más meggyőződésű ezt a feladatot nem is igen vállalhatta. Ez a megbízás ugyanis tulajdonképpen már túllépett a magyar minisztérium hatáskörén. Frankfurt még belefért ebbe, de Párizs már semmiképpen. Amikor az augusztus 4-i magyar minisztertanácson felmerült a párizsi magyar követség felállításának és Szalay esetleges megbízásának ügye, Széchenyi naplójában felkiált: „ez felülmúl minden fogalmat!”¹³ Akadt történész, aki naívvul azt hitte, hogy Széchenyi bizonyosan Szalaytól volt rossz véleménynyel. Nem. Széchenyi szerint az múlt felül minden fogalmat, hogy önhatalmúlag Franciaországba küldjenek követet.

Teleki valószínűleg szeptember 4-én indult el Bécsből Párizsba. Előtte Batthyányval tárgyalt, deák jelenlétében, aki nem pártolta, de nem is ellenezte a kiküldetést. Batthyány viszont, tudva, hogy itt most már nincs megegyezés és hogy most már mindenképpen ezt kell csinálni, még aznap, szeptember 4-én, De la Cour bécsi francia követet is felkereste. Ez utóbbi jelentéséből¹⁴ tudjuk, hogy Batthyány Bécsset vádolta, amiért vele hiába próbált megegyezésre jutni. Kérte, hogy ha lehet, Franciaország segítse őt e megegyezési erőfeszítésekben. Felvetette, hogy Franciaország nem tenné-e meggondolás tárgyává Magyarország függetlenségének elismerését, hogy aztán közvetítőként léphessen fel Ausztria és Magyarország között. A követ azt válaszolta, hogy e kérdés eldöntése nem rá, hanem kormányára tartozik, Magyarország ugyanis nemzetközileg nincs elismerve. Erre Batthyány azzal érvelt, hogy János főherceg Frankfurtban fogadta Szalayt s ezzel tulajdonképpen elismerte a magyar diplomácia önálló jellegét. S egyben be is jelentette, hogy Teleki Lászlót, aki a magyar kormány teljes bizalmát bírja, Párizsba küldték. Itt a követ elég találóan jellemzi Telekit, aki mint pártjának vezére, radikális, szenvedélyes, igen jelentős személyiség. De hozzászói: mire Franciaországba ér, talán már el is dőlt az egész ügy, hiszen Jellasics közledek és Magyarország nem tud neki ellenállni. Arról azután, hogy a dolgok nem így alakultak, a követ annyival is inkább meggyőződhetett, mivel De Gerando több lelkes, magyarbarát jelentésben közölte vele, hogy a Habsburg birodalom felbomlóban van, és hogy a vége ennek Magyarország függetlensége lesz.¹⁵

Teleki, amikor Bécsből útnak indult, már tudta, hogy megegyezésre nincs kilátás. De amikor Párizsba ért, arra is hamar rá kellett jönnie, hogy a helyzet közben ott is teljesen megváltozott. Első részletes beszámolójában, amelyet 1848 október 6-án írt Kossuthnak, és amelyet csak kivonatossan ismerünk,¹⁶ előadta, hogy előbb Bastide külügyminiszter kitűnően fogadta, megígérte, hogy Cavaignac is fogadni fogja, és jelezte, hogy követet küld Magyarországra Pascal Duprat személyében, akit be is mutatott neki. De aztán, mint Teleki írta, fordult a kocka, Duprat küldetése elmaradt, őt pedig csak magánszemélyként mutatták be Cavaignac-nak. „Csupán a miniszterhez intézett levelemet veszik át, követi megbízólevelemet azonban nem.” Ez utóbbi valóban nincs is ott a francia külügyi levéltárban, ahonnan az előzőt ismerjük. Nem tudjuk, mit tartalmazott. Csak annyi bizonyos, hogy Waldapfel az 1848/49-i magyar külpolitikáról írt munkájában téved, amikor azt írja, hogy ebben az iratban, amelyet talán Teleki fogalmazott és vitt magával Bécsbe, Kossuth „titkos utasítása” volt, amelyet Teleki eltitkolt Batthyány előtt.¹⁷ Ilyen manőverek Teleki egyéniségével nem fértek össze.

Az új helyzet Telekit az első pillanatban megdöbbentette. Csak azt látta világosan, hogy Bastide idétlen kifogásokkal traktálja őt. Ha mi keressük viszont a magyarázatot, megemlíthetjük persze azt is, hogy az osztrák diplomácia dühödten tiltakozott Párizsban, és nyaggatta a külügyminisztert, hogy mit keres itt Teleki, miért áll vele szóba, hiszen Magyarországnak nincs nemzetközi elismertsége. De máris felmerül a következő kérdés, hogy miként nőtt meg Ausztria hangja egyszerre olyan mértékben, hogy Franciaországnak is hallgatnia kellett rá. S itt érünk el a nemzetközi politika nagyobb összefüggéseihez.

1848–49-ben az európai forradalmak egy négyszakaszos modell mozgásában zajlottak le. Az első szakaszban a különböző társadalmi erők összefogtak és megdöntötték az adott kormányrendszert. Ennek a klasszikus példája Párizs, ahol Lajos Fülöppel oly sokan szembeálltak, eltérő okokból, a nagypolgároktól a munkásokig. A második szakaszban kialakultak a belső ellentétek. Ez az amit a francia történelemben úgy hívunk, hogy a trikolor, tehát a liberálisok háromszínű nemzeti zászlaja és a vörös zászló – a baloldali – küzdött egymással. A harmadik szakaszban a baloldal – vagyis itt, Franciaország esetében a munkásság – fegyveres felkeléssel próbálta a folyamatot megállítani. Ezt éppen Cavaignac tábornok verte le véresen 1848 júniusában –, tehát még jóval Teleki küldetése előtt. Aztán jött a negyedik, az utolsó szakasz, amikor a megosztott erők fölött a hatalomra visszajut az abszolutizmus. Ez történt Franciaországban, amikor 1848 november 10-én a köztársasági elnök Napóleon Lajos lett, a későbbi III. Napóleon császár.

A forradalom megindulása 1848 februárjában láncreakciót idézett elő, az egyik forradalom segítette a másikat, megingott az adott hatalmi rendszer. Párizst Bécs, Berlin, Milánó, Pest követte. De végülis az utolsó szakaszban egy fordított láncreakció jelentkezett. Az egyik hátrálás hozta a másikat. Amikor Lamartine a párizsi februári forradalom után először külpolitikáról nyilatkozik, első helyen azt hangsúlyozza, hogy Franciaország nem akar zavaró elem lenni Európában.¹⁸ Angliához igazodik, ahol nincs forradalom. A francia politikának kétféle vonala volt. Az egyiket, a hivatalosat, a kormány képviselte, egyre jobbratolódva. A másikat, amely a többi forradalmat próbálta támogatni, a baloldal képviselte. Ez utóbbi viszont egyre gyengébb lett. Marx már annakidején megírta, hogy Franciaország nem fog külső háborút viselni, mert belső háborút visel. Tehát ott, ahol ilyen társadalmi feszültségek vannak, nem fogják engedni, hogy a demokraták óhajának megfelelően más elnyomott nemzeteket segítsenek. A további forradalmi mozgalmak, lengyelek, olaszok, magyarok stb. tehát egyre kevésbé számíthattak Franciaország támogatására. Anglia a Habsburg Monarchia mellett állt, Franciaország Anglia nyomán szintén. És amíg úgy látszott, hogy a Habsburg Monarchiában a belső nyugalmat a délszláv mozgolódás, Jellasics fenyegetése veszélyezteti, addig a bécsi követ a

francia diplomácia nevében Batthyány Lajos mellett foglalt állást, mert úgy gondolta, hogy ezzel segíti a Habsburg Monarchiát. Emellett bizonyos fokig azért is pártolták a franciák akkoriban még Magyarországot, mert számukra az olasz kérdés volt a fontos, és Ausztriát rá akarták szorítani arra, hogy Itáliában engedményeket tegyen. Erre jó eszköznek látszott a magyar mozgalom. De amikor 1848 július végén Radetzky leverte a piemonti olasz erőket, amikor az ellenforradalom megerősödött, és bekövetkezett Bécs és Magyarország szakítása, abban a pillanatban a francia politika a maga szempontjából úgy foglalt állást, hogy ha Magyarország a Habsburg Monarchia hatalmát veszélyezteti, akkor neki a magyarok ellen kell fordulnia. Tulajdonképpen a modellnek ez a mozgása, az ellenforradalmi tendencia érvényesülése, tehát a nemzetközi politika változása az, ami megbuktatja Batthyány külpolitikáját és kormányát. Nem a magyar belső viszonyok. Ezt az általános mozgást persze bizonyos fokig motiválják azok az események, amelyek Magyarországon végbementek. Amikor szeptember elején úgy látszik, hogy Magyarország elvész, akkor leírták ügyét. Amikor kiderült, hogy Jellasics támadását a magyarok visszaverték, akkor megint tárgyalni kezdtek velük. Még közvetítésről is szó esett. Amikor azután az év végén Windischgraetz eljut a magyar fővárosig, akkor ismét leírják Magyarországot. Amikor 1849-ben a tavaszi hadjáratban a honvédsereg kiveri a császáriakat, akkor Párizsban megint felfigyeltek Magyarországra. S amikor az orosz intervenció bekövetkezett, akkor abban a kétes dilemmában, hogy most tulajdonképpen egyik alternatíva sem igazán jó, még mindig inkább az orosz intervenciót fogadták el, mert az mentette meg Ausztriát. S ez lesz a döntő.

Talán még egyet tennék hozzá mindehhez — a háttér kiegészítéséül —, és pedig azt, hogy Magyarországról a nyugati országokban, így Angliában, Franciaországban részben teljes tájékozatlansággal, részben pedig egy elég negatív képpel találkozunk. Ez utóbbi alapvetően a bécsi politikára, illetve a sajtóra ment vissza. Elsősorban ez állította be a magyar mozgalmat úgy, mint egy reakciós, arisztokratikus kisebbségi uralmi törekvését más ártatlan népek: szlávok, románok elnyomására. Ezt persze így akkor is tarthatatlan torzképnek kell minősítenünk, ha bíráljuk a magyar mozgalom nemzetiségi politikáját.

A magyar forradalom és szabadságharc ügyének képviselője bizony reménytelenül nehéz feladat volt Párizsban. Aki ezt a francia helyzetet, ezt a belső feszültséget, a fel-felbukkanó baloldali reményeket, majd az egyre tovább erősödő és végül győző jobboldali politikát úgy látta, úgy érzékelte, mint Teleki, az sokat gyötrődött a változások között. Ennek egy impulzív ember számára megrázó, katasztrofális élménynek kellett lennie. Hogy ezt Teleki mégis hogy próbálta áthidalni, azt nem is könnyű pontosan nyomon követni. Itt ki kell térnem röviden arra is, hogy a párizsi követség levéltára nem maradt ránk, a forrásanyag szétszórta, töredékes, a történeteket szinte mozaikszerű adatokból kell összerakni. Kossuthék idehaza a külügyi dolgokat bizalmasan kezelték, gyakran nem is iktatták. Később, 1849-ben, a Batthyány Kázmér-féle külügyminisztérium iratai sem nagyon maradtak ránk rendben.¹⁹ Amikor egy Wilhelm Alter nevű szerző Berlinben, 1912-ben látszólag levéltári anyag alapján megírta a magyar külpolitika történetét, úgy tűnt, hogy minden rendben van.²⁰ Igenám, de ez a félrevezető könyv tele van nemlétező, hamis levéltári adatokkal. Ezt annyira a fejére olvasták a másokat dolgoztató szerzőnek, hogy az végén öngyilkosságot követett el. Nem kíséri nagy szerencse az egykorú magyar külpolitika történetét.

A reális adatközlések a huszas évek végén kezdődtek. Hajnal István a Kossuth emigráció törökországi időszakának elejét mutatta be,²¹ — azóta is csak az első kötet jelent meg, folytatása nincs, Károlyi Árpád pedig, mint említettük Batthyány perét. Sok elszórt adalék látott napvilágot egy Háborús Felelősség című — elég szerencsétlen nevet viselő — folyóiratban 1928-1931 között. Szerkesztője, Horváth Jenő, azon kevesek egyike, akik nálunk diplomácia-

történettel foglalkoztak, buzgó és jóakarátú kutató volt, de mint történész nehezen tudta témáit világos logikával felépíteni, és annyira formális jegyekben gondolkodott, hogy például a Kossuth-emigrációt nem tartotta a magyar politika letéteményesének, mivel nem volt saját állama. Egyébként hasznos dolgokat közölt, főleg angol, amerikai és olasz vonatkozásban, részben pedig Óvári-Avary Károllyal együttműködve.²² Nem is tudjuk mindig pontosan megállapítani, hogy igazában melyiküktől származik a folyóirat egy-egy névtelen közleménye. Itt jelent meg a szabadságharcra vonatkozó külföldi diplomáciai iratok ismertetése, az egykorú magyar diplomáciai levelek gyűjteménye, vagy a föderációs terveket megvilágító iratoké. A gyűjtés nagyobb részét, főleg a francia külügyi levéltárban, alighanem Óvári-Avary végezte, aki azonban nem állt valami jól abban az időben, mert 1918–19-i magatartása miatt állását veszítette. Utóbb viszont 1942-ben, szerencsétlen írást közölt a Budapesti Szemlében a krími háborúról, történelmileg lehetetlen párhuzamot vonva Telekinek a cári Oroszország ellen irányuló állásfoglalása és a Szovjetunió ellen akkor folyó háború között.²³ S ezen felbuzdulva neki is látott, hogy egy nagy munkában feldolgozza Teleki László életét. Ezzel 1943-ban el is készült. Rövidesen kiderült azonban, hogy ez így most nem lesz időszerű. Így azután 1945 után neki fogott a kézirat átdolgozásának – mint írta – az új társadalmi-gazdasági szempontok szerint. Ezt a munkát azonban már nem tudta befejezni. Kézirata, amely nagy és hasznos anyaggyűjtés alapján készült, nehezen áttekinthető, kiadhatatlan adathalmaz maradt, az Akadémia Könyvtárának kéziratárában található. Horváth Zoltán fel is használta és tisztességesen idézte.

1938-ban magam kezdtem az egykorú francia követjelentéseket ismertetni a Századok hasábjain.²⁴ Először a Correspondance politique sorozatát dolgoztam fel, ezt követte volna a másik sorozat, a Mémoires et documents. Erre már nem kerülhetett sor. Ellenben utóbb azt terveztük, hogy francia nyelvű folyóiratunk, a Revue d'Histoire Comparée hasábjain most már kezdjük az anyag rendszeres közzétételét. A folyóirat azonban 1948 végén kénytelenségből megszűnt. Hadd mutassam be itt most Önöknek azt a kefelevonatot, amely már nem láthatott napvilágot, és amely magyarra fordítva ezt a címet viseli: Jegyzet a magyar kérdésről.²⁵ Ez Teleki László 1848 október 26-án Bastide külügyminiszterhez beadott első memoranduma, amelynek teljes szövege mindmáig nem jelent meg nyomtatásban. Mikrofilmjét ugyan az Országos Széchényi Könyvtár meghozatta, de Waldapfel Eszter csak a záró szakaszt közölte belőle. Ez a kefelevonat, félbemaradt tervek emlékeként, hadd figyelmeztessen bennünket arra, hogy ideje volna a sok szétszórt iratot végre egyszer tisztességesen összegyűjteni és közreadni, és egyben 1848/49 magyar külpolitikájának egész kérdésével alaposan, reálisan szembenézni. Waldapfel Eszter könyve ennek a feladatnak, sajnos, nem tudott megfelelően eleget tenni.

Ebben az október 26-i feljegyzésben Teleki kifejti, hogy Magyarország mindig független volt, s ezt 1848 csak megerősítette, hogy továbba most a feudális kiváltságokat nemzetiségi különbség nélkül eltörölte. Az ott élő népeknek tehát nincs okuk panaszra, hanem csak a reakció meg a cári befolyás fordította őket a magyarok ellen, akik nem adhattak többet nekik, hacsak nem akartak országuk felszabdalásába belemenni. Ez a szövegrész – amely a Waldapfel által idézettből hiányzik – jellemzően a magyar kormány álláspontját képviseli. Ez persze magától értetődő, hiszen egy diplomatának ezt kell tennie. De azért az az érzésünk, hogy akkor még maga Teleki, egyénileg sem jutott el ezen túlmenően ahhoz, amit rövidesen a román, lengyel, délszláv emigrációval való eszmecserék után fog képviselni. A végén Teleki előadja, hogy bennünket Franciaországgal a februári forradalom elvei kötnek össze. Keleten Magyarország lehetne Franciaország leghűbb szövetségese. Ha Oroszország beavatkoznék – 1848 őszén vagyunk! – Ausztria orosz függésbe kerülne és Magyarországot francia szimpátiái miatt érné büntetés. Naívu hangzik ez? Lehet. De vajon az adott helyzetben mivel érvelhet egy magyar küldött a francia külügyminiszter előtt? Mit mondjon? Ezt kellett mondania.

Teleki László párizsi működését nagyon ellentmondásosan ítélték meg. Már az egykorúak közt is eléggé elterjedt az a vélemény, hogy ő erre a szerepre alapjában véve impulzív természete, hangulaterber volta miatt nem volt alkalmas. Nagyjából Waldapfelnek is ez a véleménye, bár nem tud világos álláspontra jutni. Hol előadja ugyanis, hogy milyen sikerei voltak, hiszen adatai erről beszélnek, hol meg ezután rájön, hogy most valahogy nem követi a szokott „vonalat”, és akkor visszaugrik erre, és olyasmit mond Telekiről, hogy „később is majd tapasztalható lesz nála” a „tűlfeszített és kétségkívül sok negatívumot tartalmazó hangulati elem”. Vagy utóbb: „Szubjektív és szenzibilis” volt, „minden vélt sérelemre hevesen reagáló, sokszor rémeket látó”²⁶. Rémeket? A valóságot látta. A valóság volt rémes.

Nézetem szerint még a Waldapfel-könyv adataiból is világosan kiderül, hogy Teleki ebben a reménytelen, elveszett helyzetben is kitűnően megállta helyét. Igaz, hogy nem mint hivatalnok vagy mint hivatásos diplomata. De az nem is tudott volna semmit sem elérni az adott körülmények között. Ha egyáltalán voltak lehetőségek, akkor Teleki ezek maximumát érte el. Letörve, olykor betegen, kétségbeesve is. Talán éppen azért mert nem volt szakmabeli. Egyéni vonásaival, impulzivitásával egy olyan tiszta személyiség jelent meg vele Párizsban, akire sokan, egyre többen felfigyeltek. Akire fel kellett figyelni.

Sikereit mutatta, hogy a magyar kormány is benne látta nemcsak franciaországi képviselőjét, hanem az egész nyugati világ magyar diplomáciai központjának fejét. Teleki tulajdonképpen valamiféle külföldi magyar külügyminisztérium vezetője lett. Mivel Magyarország nagy mértékben el volt zárva a külvilágtól, valami ilyen megoldásra érthető módon szüksége volt. Az első ilyen értelmű utasítást – ami ugyan nincs meg – november 14-én Szarvady Frigyes vitte Telekinak a Honvédelmi Bizottmány elnökétől. S a továbbiak során Teleki nyilvánvalóan ilyen értelemben működött. Ő küldi Itáliába Kiss Miklóst, Splényi Lajost, Pulszkyt, amikor január közepén felbukkant Párizsban, ahová nem diplomáciai megbízottként, hanem Pestről riadtan elmenekülve érkezett, ő irányította Londonba.

Telekinak magánemberként is szabad bejárása volt a francia külügyminisztériumba, ahol elfogadták tőle beadványait, miniszterekkel, vezető személyiségekkel tárgyalhatott. Igen jelentősek voltak társadalmi kapcsolatai, amelyeket részint régi francia barátai, részint De Gerando-ék főnemesi körei segítségével tudott kiépíteni. A párizsi szalonokban a francia szellemi, tudományos és politikai élet jeles képviselőivel találkozott. Ismerősei közé tartozott Lamartine, Quinet, Michelet, Lamennais abbé, Tocqueville, Victor Hugo, azután Circourt gróf a konzervatív főnemesek és Ledru-Rollin a baloldali politikusok sorából. A francia sajtóval kezdettől fogva kapcsolatba jutott, főleg a National c. lappal. Ebben sorozatosan helyezte el a cikkeket, munkatársai segítségével, akik közt Szarvady mellett ott volt, követségi alkalmazottként, a márciusi ifjak közül Irinyi József, – ez utóbbit azonban Teleki nem találta elég szorgalmasnak. Jónéhány francia lap közömbös, tájékozatlan vagy éppen ellenséges magatartásán persze nem igen változtathatott, főleg nem a konzervatív Revue des Deux Mondes meg a Journal des Débats hangnemén. De például Victor Hugo lapját, az Evénement-t, amely eleinte élesen magyarellenes és Jellasich-párti volt, mindinkább sikerült más irányba fordítania. Ledru-Rollin körének lapja, a Réforme, valamint az Ami Du Peuple, Raspail orgánuma, szintén egyre több magyarbarát cikket közölt. S akkor Teleki politikai röpiratairól még nem is beszéltünk.²⁷

Ha a választ ezután arra keressük, hogy honnan ered hát ennek ellenére az az elég elterjedt vélemény, amely szerint Teleki értelmes, szimpatikus, impulzív, de nem igazán hatékony ember volt, akkor részben talán Szemere Bertalannál, de főleg Pulszky Ferencnél kell kikötnünk.²⁸ Pulszky Életem és korom című emlékiratában, amelynek első kiadása 1884-ben látott napvilágot, a maga szellemes, enyhén gunyoros és rendkívül ügyes modorában, nagyon elismerő mondatok mellett azt érezteti, hogy Teleki igen kedves, de alapjában véve naiv ember

volt, a nemzetiségi kérdés megítélésében pedig egyenesen „hóbortos”. Ez utóbbi pont itt különösen fontos, mert Pulszky a dualizmus kora kellős közepén, visszamenőleg ebben határolja le magát leginkább Teleki radikalizmusától. Mint jeleztük, Pulszky rendkívül ügyesen színezi át utólag a dolgokat. Például azt, hogy ő előbb Bécsből menekült haza, majd pedig december végén, amikor Windischgrätz Pesthez közeledett, hazulról külföldre. Utólag úgy állítja be, mintha Kossuth megbízásából utazott volna ki. A valóságban azonban ez — mint ma már bizonyosan tudjuk — nem így történt.²⁹ Pulszky a megbízást utólag, május 14-én Londonban kapta meg, miután Teleki közbenjárt érdekében és futárok útján megírta Kossuthéknak, hogy Pulszkyt mint igen ügyes embert, szükséges volna, ha már itt van, így hasznosítani. Teleki nem tévedett: Pulszky valóban kitűnően működött Angliában. A kedvezőtlen benyomást viszont, amelyet a Telekire vonatkozó adatok Pulszky munkájában keltenek, különösen fokozza, hogy — miért, miért nem — a könyv függelékében közzétett Teleki-levelek, amelyek sokáig szinte kizárólagos forrásai voltak akkori szerepének, helytelen időrendi sorrendben kerültek közlésre. Így például Teleki 1849 június elején kelt levelét, amely még reménykedett a francia baloldalon, Pulszky júliusra tette át, amikor a baloldal már végképpen elbukott és reális szemmel semmi nem volt tőle többé várható. E furcsa jelenségre már jó pár évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet Vétesy Jenő³⁰, de Pulszky ügyessége emlékiratainak legújabb kiadójára is oly lenyűgözően hatott, hogy e hibát nem vette észre és nem korrigálta.³¹

Térjünk azonban vissza a nemzetiségi kérdésre, amelyről Telekinek — Pulszky szerint, de nem szerintünk — oly „hóbortos” volt a felfogása.

Az 1848 februári francia forradalomtól nemcsak a magyarok reméltek valamit, hanem mások: olaszok, németek, lengyelek, románok is. Nemcsak és nem is elsősorban a párizsi magyarok siettek a forradalom után Lamartine-t üdvözölni, aki megint nemcsak nekik mondott szép, de meglehetősen üres frázisokat, hanem másoknak is, mindenkinek.³² Nemcsak a magyarok reménye hiúsult meg utóbb a francia politika jobbfelé fordultával, hanem a németek, olaszok, lengyelek, románok stb. reménye is. S e nemzetek képviselői előbb-utóbb emigránsként találkozhattak egymással Párizsban. A legszervezettebb a lengyel emigráció főnemesi szárnya volt, amelyet Czartoryski herceg irányított, saját palotájából Franciaország fővárosában, megfelelő anyagi bázis birtokában. A herceg saját diplomáciai hálózatot tudott fenntartani. S azon volt, hogy Lengyelország feltámasztása érdekében a Habsburg birodalom ellen minél több erőt egyesítsen, és e célból lehetőség szerint békét teremtsen a magyarok és a délszlávok, illetve románok között.³³ Főleg a két utóbbi mozgalommal voltak jó kapcsolatai, míg a magyar politikával szemben eleinte inkább bizonyos ellenérzéssel viseltetett, és bizonyos adatok arra vallanak, hogy Duprat Pestre nem küldésében neki is része lehetett. De azután, Telekivel érintkezésbe lépve, kiegyensúlyozottabb álláspontra jutott. Teleki rövidesen kapcsolatba került más kelet-közép-európai nemzetek képviselőivel, legkorábban a román Golescuval, akiről már 1848 október 10-én azt írta, hogy „jó egyetértésben” van vele, pedig a „legtúláságosabb” románok közé tartozik, ő maga pedig „a legtúláságosabb magyarok közé”. Golescu ugyanis szerinte belátta, hogy korábbi gyűlölete „félreértésen alapult”, ezentúl majd „csendesíteni” próbálja az erdélyi románokat. Teleki elvben a Golescu által felvetett konföderáció gondolatát is helyeselte, de hozzátette: „Mindenesetre legfőbb föltételül azt tenném ki, hogy Magyarhon határa respektáltassék”.³⁴

A következő szakasz 1849 tavaszára esik, amikor az olmützi oktrojált alkotmány után, amely elvben nemzeti egyenjogúságot ígért a Habsburg Monarchián belül, és amikor Debrecenben a Marczius Tizenötödike ifjú radikalísai is felvetették, hogy most már a magyarok is többet kell hogy ígérjenek, és hogy az országot föderalizálni kellene. Teleki 1849 március 7-én, a lengyel, román emigrációval való kapcsolatainak hatása alatt, ezt írta Kossuthnak:³⁵ „Én azt

hiszem, nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal s oláhokkal kellene egyezsége lépni, mi szerintem nem igen nehéz dolog volna, mert volt alkalmam több ily fajú emberrel találkozni, és mind sokkal inkább kívánna velünk egyezkedni, mintsem Ausztriával.” S hozzáteszi: „Csak az istenért, egy szép proklamációt hozzájok, adjatok meg nekik mindent, mit csak lehet, s ha Ausztriát nem lehet különben megbuktatni s tönkresilányítani, mint ha Magyarhont a konföderáció bázisán rekonstituáljuk, állítsuk magunkat ezen bázisra, Szent István ideje úgyis kitelt már, s ha annál jobbat, kielégítőbbet talál nálunk, diadalunk s jövőnk biztosítva lesz, s hatalmunk a Fekete tengerig terjedend.” Hogy ezt ő így, a hatalom növekedésével e formában komolyan gondolta-e, vagy csak Kossuth és környezete számára akarta a pirulát megédesíteni, azt nehéz volna eldönteni. Május 14-én, miután erre hazulról semmi reagálást nem kapott, újabb levélben szögezte le: „Magyarhon jövője véleményem szerint attól függ: hogy a különféle nemzetiségek iránt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, Szent István Magyarországa is.”³⁶ Ezt a mondatot ezután még vagy száz évig senki nem merte így leírni. De hadd idézzük tovább Teleki levelét: „Frankhon (17)89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott: s szerintem nincs (más) választásunk, vagy el kell vállalnunk e szerepet, vagy bukunk”. „Magyarországnak kettő közt van választása: vagy a Corpus Jurisra állva határait úgy mint volt megtartani, igyekezni”, nem törődve más nemzetiségek „féltékenységevel”, s ezen az úton „borostyán sok lehet, de csak hadi,” viszont „áldozat vérben és vagyonban tömérdek; s a bér néhány év bizonytalan jövő.” „A másik amit választhatunk, a Corpus Jurisból valmit áldozni.” Ez az út „egy kis önlegyőzést” kíván, de „bére hallatlan dicsőség és élet leend”. Ennek érdekében — folytatja Teleki — nemcsak a horvátokat kell kielégíteni, hanem „elengedhetetlen” kibékülnünk a szerbekkel is, a vajdaságnak „összes közgyűlést engedni”, tehát tartományi gyűlést, továbbá a románoknak is „belső adminisztrációt, statutárius jogot, széles értelemben municipális garantiákat”, persze „mindig vigyázva arra”, hogy magyar és német „ne vettessék” alá román vagy szerb „jurisdictionnak”, és olyan feltétel mellett, hogy „legfelsőbb kormányban országgyűlésen, Magyarhonnal egyet alkotandanak, és országgyűlési nyelve magyar leend.” Ilymódon — írja — Magyarországon kívül, a szomszéd népek is „sóváróva fognak felénk tekinteni és örömmel fogják Magyarországot elfogadni, mint egy jövődöbéli dunai conföderációnak központját.”

Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy május 18-án volt Czartoryski hercegnél egy értekezlet Teleki részvételével, amelyről feljegyzés is készült. Hangsúlyozom, hogy ez nem szerződés volt, nem megállapodás. Utóbb, — amikor e szöveg az osztrákok kezére került és azok a sajtóban publikálták, Teleki határozottan azt írja, hogy ilyesmiről csak tanácskoztak, de nem történt megállapodás. Mindenesetre ez a bizonyos feljegyzés, amelyet erről az ülésről a lengyelek készítettek, azt mondja, hogy mivel európai általános érdek követeli Európa e táján egy hatalmas állam létezését, ezért a mai osztrák császárságot alkotó népek egy része érdekeinek megfelelőnek találná Magyarországgal együtt föderált államot alkotni.³⁷

S itt meg kell állnunk egy pillanatra, mert a magyar történezesek egy része — így Waldapfel³⁸ — szerint Kossuth súlyos hibát követett el azzal, hogy nem fogadta el Teleki elképzelését, nem ment bele, és nem tette azt a magyar politika alapjává, mert így megnyerhettük volna a szabadságharcot. Ezt a véleményt így mi nem tudjuk osztani. Annak persze óriási jelentősége lett volna, hogy ha megegyezésre jutnak a szomszéd nemzetekkel, de nem a szabadságharc sikere, hanem a további fejlődés szempontjából. Egy közösen vívott harc, egy olyan kölcsönös megértés, amelynek ilyen erős politikai alapja van, döntő jelentőségű lehetett volna. De hogy a cári és császári hadseregek roppant túlerejét így legyőzhettük volna, ez megint teljes félreismerése az adott nemzetközi erőviszonyoknak. Azután még az sem biztos, egyáltalán nem az, hogy Kossuth, ha akarta volna, ezt az elképzelést keresztül tudta volna vinni. Végső fokon ő

sok mindent akart, amit nem tudott az akkori hazai politikai-társadalmi viszonyok között megvalósítani. Most nem is szólva más nemzeti mozgalmakról. A Teleki-féle elképzelés konkrét politikai programszerűségét nem tartom olyan döntően aktuálisnak, mint egyesek. De az egész problémakör megközelítéseként, tehát a jövőnek szóló állásfoglalásként, elvi alapként annál döntőbbnek tartom.

Az 1850-es évek elején — tehát a bukás után — még nagyon aktívak voltak a magyar ügy Teleki által vezetett külföldi képviselői. Nemcsak abban, hogy az elnyomatás ellen a sajtóban tiltakoztak, nagy visszhangokat keltő cikkeikben, segítettek a menekülteken és Kossuthot igyekeztek kiszabadítani, hanem abban is, hogy folytatták a tárgyalásokat. Ezúttal elsősorban a románokkal. Itt Balcescu elképzeléseire gondolok, aki 1850-ben magyar-román-szerb konföderációt tervezett, persze a határok átigazításával, a területi egységek nyelvi többsége szerint.³⁹ Kossuth ezzel szemben 1851-ben kidolgozta az ún. kutahiai alkotmány-tervet, amely helyi nyelvi és egyéb igazgatási jogok mellett a Magyarországon élő különböző nemzeteknek olyan országos szervezeteket ígért, amelyek a különböző nemzetekhez tartozókat úgy fogták volna össze, mint egy-egy egyháznak híveit, de nem a területi elv alapján.⁴⁰ Kossuthal váltott leveleiben Teleki ennél egy kissé tovább ment. Hangsúlyozta, hogy ő igenis „kollektív életet”, tartományi gyűléseket is adna a különböző nemzeteknek. Véleményét legvilágosabban egyik, Szemere Bertalanhoz 1851. október 30-án írt levelében fejtette ki. Ebben előadja, hogy sokban ő sem helyesli Kossuth álláspontját, de nem is akar ellene fellépni. Majd következőket írja: „Szabadságot akarok mindenben — valót s korlátlant, — így a nemzetiségekre nézve is. S nem akarom, hogy a szent ügy, melynek bajnokai vagyunk, a történelmi jog szűk korlátai közé szorítva a területiális-integritási ellenforradalmi fogalmakon hajótörést szenvedjen.” „Ilyenmű fogalmakon alapuló szűkkeblű féltékenységeknek, föltéve azt, hogy a népek ügye Európában győzzön, helye többé úgy sem lehet. Szabad Európában egy nép sem gyakorolhat supremáciát mások fölött.”⁴¹ Írja ezt annak a Szemerének, aki utóbb, 1862-ben, Fényes Elekhez írt nyílt levélben bírálta Kossuth Duna-konföderációs tervét azzal, hogy „lelép a történelmi jog teréről”, és ezáltal végromlásba dönti az ősi magyar államot.⁴²

Az emigráció ismeretes táptalaja az egyéni viszályoknak. Annakidején végignéztam a Kossuth-emigráció több ezer aktáját az Országos Levéltárban. Egyike volt negatív benyomásaimnak, hogy mennyi viszály, félreértés, belső küzdelem folyt a menekültek között. Volt azonban valaki, aki mentve maradt ettől a betegségtől. Ez Teleki László volt. Ő elítélte, szerencsétlen dolognak tartotta, ha bárki belső hadakozásba fog. Sok mindenben nem értett egyet Kossuthal. Amikor Kossuth 1851 végén Angliába, majd Amerikába ment, azt írta Klapkának, hogy Kossuthnak most úgy sincs rá szüksége, ő félreáll. Nem ért vele egyet, de: „használjon hazájának, mint érti, én amíg használand, bizonyosan nem fogok felszólalni ellene.” Pedig hogy Kossuthal évekig mennyire nem értett egyet, azt egyebek közt éppen Klapkához írt leveleiből is kiderül, főleg ha azokat eredetiben olvassuk, és nem kihagyásos, szelídített formájukban, ahogy Klapka emlékirataiban (1886) jónak látta közölni őket.⁴³ Teleki elítélte Batthyány Kázmér, Szemere és mások Kossuth elleni támadását. És ez a tiszta elvi magatartás nagyon sok más emigránstól megkülönbözteti. Lehetett impulzív, „csüggedt, nervosus” — ezek az ő szavai, — sőt olykor kétségbeesett, érezhette úgy, hogy nincs keresnivalója e világon, meg hogy nincs már célja életének, — ezek is az ő szavai —, de végig talpig szilárd, egyenes, tiszta jellem maradt. Éppen a lényegben volt szilárd.

1859–1861 nemzetközi politikai válsága végre ígért valami lehetőséget. Tíz év óta először, és talán utoljára. Itália, mármint a szárd királyság és III. Napóleon Franciaországa szövetségét követte az Ausztria elleni háború. Ezt várták a magyarok. Ez volt, ami nem következett be a krími háború idején. De hogyan használják fel? III. Napóleon persze igazán nem volt

forradalmár, éppen ellenkezőleg, de annyit tudott, hogy ellenfele hátában kell szövetségeseket keresnie. Így tett gesztusokat a románok felé, így keresett kapcsolatot a magyar emigrációval, először Klapkával, mert Kossuth akkor még túl forradalminak tűnt az ő szemében. Az ő segítségével jött létre az a Klapka nevéhez fűződő terv, hogy román, illetve szerb területről indítsanak majd fegyveres akciót 1859 március végén. Létrejött egy román-magyar megegyezés. És ugyanakkor, — és ezt érdekes módon történetírásunk hosszú ideig nem vette figyelembe — volt III. Napóleonnak egy megegyezési terve Oroszországgal is. 1858 őszén saját külügyminisztere megkerülésével titkos tárgyalásokat kezdett a cári udvarral, ahová bizalmas emberét, Jerome herceget küldte. Ezek során Ausztria felosztását és Magyarország függetlenségét javasolta. A cári kormány azonban éppen el volt foglalva a legkülönbözőbb dolgokkal, így az 1856-os megaláztatónak tartott békeszerződés revideálásával, meg a belső jobbágyügyekkel, s Gorcsakov külügyminiszter azt a választ adta, hogy ebbe nem avatkoznak bele. De jóindulatú semlegességet ígért a francia akció esetére.⁴⁴

1859. május 6-án megalakult a Magyar Nemzeti Igazgatóság, Kossuth, Teleki László és Klapka részvételével. Ez tulajdonképpen magyar emigrációs kormány funkcióját töltötte be. Soha ilyen őszinte, zavartalan, baráti együttműködés Kossuth és Teleki között — mint ekkor — nem volt. Meghatóak a levelek. Teleki emiatt, ennek kedvéért abba is belement, hogy a nemzetiségi kérdésben a Kossuth-féle kutahiai alkotmánytervet vegyék alapul. Kossuth, aki előzőleg, május 5-én III. Napóleonnal tárgyalt, tudta, hogy a császárral szövetkezni veszélyes játék, az volt a véleménye — mint írta —, hogy a segítséget akár a Sátán jobbkezeiből is hajlandó elfogadni. Persze biztosítékot akart, hogy a magyar mozgalom ne váljék puszta diverzóvá, olyan eszközzé, amelyet aztán eldobnak, mint a kicsavart citromot — ez is Kossuth szava. Tehát francia hadsereg lépjen Magyarország területére, mert enélkül a magyar felkelést elnyomnák. Ezt kötötte ki III. Napóleonnál.⁴⁵ Megalakult a magyar légió. A háború sikeresen indult. Solferinonál június 24-én megverték az osztrákokat. De röviddel ezután július 11-én megkötötték a villafrancai fegyverszünetet. Ezzel megállt az egész vállalkozás. Ez, mint Kossuth mondta, olyan volt, mint a villámcsapás. A dolgok háttere ma már világos: Franciaország hajlandó volt az olaszokat segíteni — területi ellenszolgáltatás fejében —, de nem akart egységes olasz nemzeti államot, amely túl nagy lett volna és túl erős, meg aztán ott voltak Rómában a francia csapatok már 1849. óta. A nagyon erős francia klerikális körök nem vették volna jónéven Róma feladását. III. Napóleon célja az volt, hogy olyan föderációt hozzon létre — a pápa vezetésével —, amelynek Franciaország diktálni tud. Hozzáteszem, hogy közrejátszott a fegyverszünetben az orosz diplomácia is, igen ügyesen, közvetve a poroszokkal fenyegetve meg III. Napóleont.

A vállalkozás ezzel végetért. De az olasz nemzeti mozgalom saját erejéből mégis túllendült a bonapartista elképzeléseken. 1859 nyarától 1860 őszéig III. Napóleon minden igyekezete ellenére 15 hónap alatt megszületett az új olasz nemzeti állam, amelyből már csak Velence és Róma hiányzott. Itáliában tehát sikerült a világot kész tények elé állítani. Hogyan? Miért? És mért nem következett be ez Magyarországon? Miért nem? Honnan ez a különbség? Ettől függ a ponton a Magyar Nemzeti Igazgatóság és Teleki László politikai állásfoglalásának megítélése.

Marx — tudjuk — elítélte, hogy Kossuth a reakciós bonapartizmussal szövetkezett. Ez természetes. Magyar szerzők is csatlakoztak ehhez a véleményhez. De ha itt mi most a különbséget keressük a magyar és az olasz mozgalom között, akkor ebben illet nem találunk. Cavour is III. Napóleonnal szövetkezve tudta az olasz lavinát elindítani. Vagy jobb alternatíva lett volna az alkalmat egyáltalán meg sem próbálni megragadni? Aligha. Azt a veszélyt pedig, hogy a magyar ügyet biztosítékok nélkül diverzóként feláldozzák, Kossuth eleve elhárította. Egy másik ellenérv szerint a cél nemcsak az volt, hogy III. Napóleon ne használhassa eszközként Magyarországot, hanem elsősorban az, hogy a magyar politika használja fel az adott helyzetet a bonapartizmus céljain túlmenően is, forradalmi úton.⁴⁶

Igen, de hogyan? Utólag a XX. századból kezdjük Kossuthéknak és a hazai politikának szemére hányni, hogy nem széles néprétegek forradalmi erőire támaszkodtak, hanem a meglévő politikai vezető rétegre? Hogy nem indítottak felkelést? Vagyis elítéljük őket, hogy nem népforradalmárok voltak, hanem igyekeztek a mozgalmat saját kezükben tartani? De hiszen itt mi a különbséget keressük a magyar és az olasz helyzet között! És mi történt Itáliában? Itt is egy sokban hasonló nemesi-polgári vezetőréteg tartotta kezében a dolgokat, és tőle telhetően fékezte a forradalmi népmozgalmakat. A forradalom ott sem győzött, nem is győzhetett. Tehát nem itt van a különbség. Az már valóban különbség, hogy Itáliának volt egy Piemontja, tehát egy külön kis hídfőállama, ahol felkészülhetett. De ha jól megnézzük, ez sem döntő különbség, mert végső fokon még ez is csak közvetlen francia segítséggel léphetett fel. Tehát lényegében ugyanazon feltétel mellett, amit Kossuth követelt, hogy jöjjenek francia csapatok. Hol volt hát az igazi különbség? Nyilvánvalóan az egykorú nemzetközi politika alakulásában. Elég itt a részletek elhagyásával csak a végeredményt elmondanunk. Itáliában a kész tények létrehozását alapvetően az tette lehetővé, hogy a nemzetközi politika főbb szereplői a nagyhatalmak, az olasz egységet így vagy úgy kívülről akadályozó európai erők egymást semlegesítették. Egymás lábát gáncsolták el, egymás kezét fogták le Itália ügyében. Egyik sem engedte, hogy a másik, a többi döntő befolyást szerezzen Itáliában. Ezáltal közös nyomásuk engedett, és az olasz mozgalom kitörhetett. Ilyen vetélkedés, ilyenféle helyzet azonban Magyarország esetében nem alakult ki.

1859 tavaszán, amikor a cári politika pillanatnyilag talán hajlandó lett volna a független Magyarországot kész tényként elfogadni, a magyar mozgalom csak elindult a fellendülés felé, amely 1860–1861-ben tetőzött. Rövidesen pedig a cári politika újból változott. A Habsburg hatalmat igen nagy nemzetközi erők egyértelműen támogatták abban, hogy Kelet-Közép-Európában nagyhatalomként fennmaradjon. Magyarország nem tudta magát saját hajánál fogva az adott nemzetközi helyzetből kirántani. Ami viszont azt jelenti, hogy a magyar kész tények elmaradása nem azért történt, mintha az emigráns Kossuth vagy Teleki László vagy a többi tett volna túl keveset vagy túl sokat, hanem azért, mert a nemzetközi politika adott feltételei a Habsburg hatalom bizonyos visszaszorításának Itáliában kedveztek ugyan, de felosztásának Kelet-Közép-Európában nem.

Nem feladatunk itt Teleki életének utolsó drámai szakaszát — elfogatását, öngyilkosságát — elmondani. Itt legfeljebb azt az egyet szeretném hangsúlyozni, hogy a legutóbbi könyv, amely egyik neves történészünk tollából erről a kérdésről megjelent, úgy foglal állást, hogy öngyilkosság történt, és nem politikai gyilkosság.⁴⁷ Mert újabban megint divatos a magyar történelemben állandóan mindenütt orgyilkosokat felfedezni. Nem minősítem ezeket a szerzőket, mert újabb trükkjük az, hogy további érvek híján becsületsértési pert indítanak, ha tudományosan cáfolják őket. Erről megvan a véleményem, és azt hiszem mindannyiunknak. Szerencsére hiába tesznek így, hiszen a magyar igazságszolgáltatás is azt az álláspontot vallja, hogy tudományos vitákat nem perekkel, hanem érvekkel kell megoldani.

Helyesen mutatnak rá újabb szerzőink arra, hogy Teleki öngyilkossága mögött nem azt a félelmét kell keresnünk, hogy megszegi a szavát, amit a császárnak adott. Végső fokon ugyanis a császár hívta meg őt, mint magyar király, országgyűlésre, ami eleve politikai szereplést jelentett.⁴⁸ S ezzel fel is mentette őt az adott szó alól. Az sem áll — amit sokan írtak —, hogy ő azt hitte, jobb meg nem zavarnia a megegyezést, meg hogy ő Deákkal értett volna egyet.⁴⁹ Igaz viszont az, hogy ő úgy látta — és egy összetört, tépett idegzetű, meghasonlott ember látta így, akinek a harckészsége már nagyon csökkent —, hogy még a határozati párt, tehát saját pártja vezetése sem alkalmas és hajlandó arra, hogy őt, az ő politikáját kövesse. Én ehhez még hozzátenném azt, hogy nemcsak a határozati párt vezetése volt ilyen, hanem a nemesség általában

meghárta a forradalomtól. Tehát egy széles társadalmi jelenségről és nem egyszerűen valami politikai manőverről volt pusztán szó. Egy-két ember ilyen nem tud egy országban tartós erővel végrehajtani. Sőt még azt is hozzátenném, hogy a nemzetközi politikát illetően is hiába várta vagy remélte Teleki, hogy jön még egy újabb ilyen háború 1861-ben, 1862-ben, ki tudja mikor. Hiszen 1866-ban eljött és mi lett belőle: Bismarck fenntartotta a Monarchiát.

Egy-két általánosabb tanulságot viszont szeretnék itt még elmondani. Legutóbb a stuttgarti nemzetközi történész kongresszuson egy kis munkaközösség megvitatta a kis államok jellemzőit az utolsó évszázadokban. Két román kollégánk is jelen van itt, akik abban a megtiszteltetésben részesítettek, hogy e munkában részt vettek. A munka eredményei meg is jelentek franciául egy svájci kiadványban. Ennek bevezetőjében utaltam arra, hogy nincs önmagában kis állam, csak máshoz viszonyítva.⁵⁰ Tehát kis állam az, amelyik a többihez képest, és elsősorban a szomszédságához képest gyengébb. A nagyhatalom és az ilyen kis államok közt a fő különbség biztonságuk jellegében jelentkezik. A nagyhatalom biztonsága elsősorban saját súlyától függ, és csak másodsorban egyéb tényezőktől. A kisállamok biztonsága elsősorban — ha nem is kizárólag — a nemzetközi külső tényezőktől. Aszerint, hogy vajon milyenek voltak ezek a külső tényezők, többféle fejlődési típust lehet megállapítani. Az egyik az Svájc, Belgium vagy Hollandia példája, ahol a nagyhatalmak megegyeztek abban, hogy erre a kis külön politikai egységre szükség van egymás ellen vagy egyik, illetve a másik ellen, és így tovább. A másik típust a német és az olasz példa mutatja, ahol a sok kis államból végül nagyobb nemzeti államok alakultak ki, de anélkül, hogy ezzel a fejlődési differenciák eltűntek volna. Ma is több német állam van. A harmadik típust, amelybe Magyarország is tartozik, olyan népek, politikai egységek képviselték, amelyek a középkor vége óta hosszú időn át nagy, nemzetfölötti politikai keretekben foglaltak helyet és nemzeti fejlődésüknek e dinasztikus birodalmakkal szemben kellett érvényesülni. Nagyobb távlatból nézve nyilvánvaló, hogy a nemzeti fejlődés általában erősödő tendenciájával szemben ezek a régi, egyre avultabb, nagy keretek végső fokon így sem voltak tarthatók. Tehát a Habsburg Monarchia sem volt tartható. Persze hozzátésem, hogy a nagy keret sem minden esetben, mindenki számára és mindig egyformán volt negatív. Mert adhatott bizonyos védelmet is — nemcsak kifelé, hanem egymással szemben is —, lehetett nagy piac a kapitalizmus idején, és így tovább. A lényeg azonban az, hogy a nemzetközi keretnek a Habsburg Monarchiával csak az adott formája vált tarthatatlanná, elavulttá. És ez még nem küszöbölte ki magát azt az alap-tendenciát — az alapjelenséget —, amit az utolsó évszázadokban megfigyeltünk, hogy itt valamilyen nagyobb politikai keret igyekezett létrejönni. Immár olyan, amely alapul veszi a nemzetek önálló létezését, külön igényeit, állami törekvéseit és egyenrangú szereplését.

1848/49, tehát az első nagy válság óta ez volt a kelet-közép-európai politika alakpéldája. Függetlenül attól, hogy közben látszólag hosszabb-rövidebb időre lekerült a napirendről. Az önálló nemzeti lét igénye a fejlődésből adódott. De az, hogy itt olyan független kis államok alakuljanak, amelyek egymással semmiféle kapcsolatban, semmiféle együttműködésben nem állnak, nem bizonyulhatott tartósnak. Nemcsak azért, mert a kapitalizmus, s általában a gazdaság fejlődését nagyobb egységek jobban elősegítik, nem is csak azért, mert e kis államok egymással való viszonya nemzeti konfliktusaik miatt labilis volt, hanem azon nemzetközi politikai feltételek miatt sem, amelyek Európa e részén a kis államok helyzetét meghatározták. Ez mindegyik nemzetre áll. A magyar történetírás egy időben hajlamos volt magát 1848/49 radikális függetlenségi törekvéseivel egyszerűen azonosítani. De közben rendszerint elfelejtette, hogy maga a régi történeti Magyarország is soknemzetiségű állam volt. Mint Teleki mondta, nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is. Tehát ez is olyan politikai keret volt, amelyet más nemzeti mozgalmak szintén átalakítandónak ítélték. Ezért a magyar radikalizmus e nacionalista változatban nem volt reális. De az reális volt, elvileg, amit Teleki

javasolt 1849 tavaszán. A magyar politika kétarcúságát joggal bíráljuk, de a kétarcúság többé-kevésbé valamennyi nacionalizmust jellemezte. A magyar előny pedig, amely még 1848/49-ben megvolt, a történelmi fejlődéssel kikerülhetetlenül elveszett. Ausztria valóban a válság felé haladt. A történelmi Magyarország is. Teleki a függetlenség híve volt. Mint ő mondta, a legtúlságosabb magyar. De ezen túlmenően egy új, jobb nemzetközi keret létrehozásának híve is, olyan kereté, amely nem függésre épül, hanem a közös védelemre és egyenrangúak együttműködésére. S itt nem a konkrét terv a lényeges, nem az, hogy ezt így vagy úgy kell vagy kellett volna berendezni. Hiszen ebben a formában nem vált, nem is válhatott valóra, mert rendszerint éppen a hatalmon kívüliek tervezgetik, a hatalmat élvezők politikája pedig az önzés jegyében szokott mozogni, és nem mindig az okos önzés jegyében, és végül mert általában tapasztalat, hogy az ilyen konstrukciókat nem a kis elemek maguk hozzák létre, hanem egy nagyobb erő kell hozzá. De nem ez a lényeg. A lényeg maga a politikai megközelítés módja, az elv, az hogy a hegemonia helyett van-e olyan törekvés, amely elősegítheti a nemzeti kérdés egyenjogúságán alapuló kedvezőbb alakulását.

Az, hogy ezek a nemzetek, itt Kelet-Közép-Európában sorra mind kialakultak, tehát az, hogy *merre* tartottak, erre a kérdésre a válasz eleve elkerülhetetlenül adva volt. De a *hogyan* kérdésére nem volt eleve adva. Tehát az, hogy a szétválasztás után hogy alakul viszonyuk, hogy szétválasztásuk robbanásszerűen megy végbe, hogy együttműködés marad-e közöttük. S ez a lényegesebb kérdés. Ez a politika kérdése. A lehetetlent a politika nem tudja megvalósítani. A hogyanon azonban tud valamit segíteni, ha képes rá és akarja. És ebben lényeges Teleki útmutatása, hogy új megközelítésre van szükség, hogy az egyenjogúság felé kell haladni. Ez a nagy jövőbe mutató tanulság, olyan hosszúlejárátú történelmi folyamatokból adódóan, amelyekkel nemzedékeknek kellett – kell – szembenézniük.

1867 után nem Telekit követték. Kossuth egyszer azt mondta: aki korát megelőzi, annak nem jelene van, hanem csak jövője. Teleki kétségtelenül megelőzte a korát. Reméljük, hogy jövője lesz!

Jegyzetek

1. Iványi Béla, A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged 1931.
2. Lengyel Tamás, Gróf Teleki László. Bp. é.n. (1942); uő, La mission parisienne du comte Ladislas Teleki. Nouvelle Revue de Hongrie 1941, 109-117. Megjegyzések: A(ngyal) D(ávid), Budapesti Szemle 1943. (264), 62-64.
3. Kemény G. Gábor (szerk. és bev.): Teleki László válogatott munkái. I–II. Bp. 1961. A bevezetőben jóhéhány kisebb-nagyobb tévedés található. Így pl. az, hogy Kossuth és Mazzini kapcsolata az 1850-es évek elején „a Teleki-féle francia-olasz forradalmi vonal előzményeire” épült (17). Vagy az, hogy Golescu 1848 őszén nem beszélhetett a konföderációról – amint az Teleki levelében olvasható –, mert hiszen a bukaresti forradalom leverése után ennek nem volt meg a reális lehetősége (69). Ettől azonban még lehetett volna beszélni róla, hiszen reális lehetősége előbb vagy később sem volt. Teleki biztosan nem írt valótlant.
4. Horváth Zoltán, Teleki László, 1810-1861. I–II. Bp. 1964. Megemlékezés a szerzőről: Spira György, Egy halhatatlan szenvedélyről, In: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973, 383-386.
5. Hajnal István, A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957.
6. Diószegi István: A magyar forradalom nemzetközi helye. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976. 113-120., Kosáry Domokos: Magyarország Európa újabbkori nemzetközi rendszerében. Bp. 1985., 32-48.
7. Horváth Z., im. (1964) I. 214.
8. Szalay László: Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland. Zürich 1849. (Csengery Antal: Szalay László. In: Tört. tanulmányok és jellemzések. II. Bp. 1884. Angyal Dávid, Szalay László, Bp. 1914. Hajnal I., im. (1957), 48-66, aki hivatkozik arra, hogy Szalay mindjárt az elején figyelmeztette a magyar kormányt „diplomatai misszió” Franciaországba, Angliába küldésének szükségességére. Karl Nehring, Die Beziehungen Ungarns zur deutschen Nationalversammlung im Jahre 1848. Südostforschungen 1977, 35-36, uő, Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Revolution von 1848/49. München. 1977. Közli egyebek közt G. Esenmann magyarbarát röpiratát: Die österreichisch-slavische und die österreichisch-ungarische Frage (Würzburg 1848), amely helyeslőleg utal Teleki párizsi küldetésére is. Antalffy György, Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Bp. 1983.
9. Károlyi Árpád, Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I–II. Bp. 1932.

10. De Gerando szerepére újabban: Fodor István, Michelet et la Hongrie. Documents inédits. In: Europe (Paris) 1973 nov-dec., 184-203; uő, Michelet et ses amis hongrois. In: Nouvelles Études Hongroises. Bp. 1975, 189-196. Bajomi Lázár Endre, a Homályból. Teleki Emma életéről és műveiről. Irodalomtörténet 1976/4, 910-941. Kiegészítések: Rubin Péter, Teleki Emma és Auguste de Gerando házassága kapcsán. Irodalomtörténet 1977/3. 725-729; uő, Francia barátunk, Auguste de Gerando. Bp. 1982. (posztumusz tanulmány, kibővített változata a szerző 1940-ben a szegedi egyetemen készült disszertációjának, amely még felhasználta az Országos Levéltárban 1956-ban nagyrészt elpusztult De Gerando családi iratokat; idézi Brunszwick Teréz kéziratos naplóját is a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárból). Ennek De Gerando diplomáciai szerepével kapcsolatos feltételezéseit bírálta recenziójában Christine Adriaenssen. Helikon 1982/1, 117-118; és uő, Auguste de Gerando (1819-1849) ou l'ère des réformes à travers les jumelles d'un témoin français engagé. „Wien 1984” (kéziratos doktori értekezés).
11. Auguste de Gerando, La Transylvanie et ses habitants. Paris 1845; uő, De l'esprit public en Hongrie depuis la Révolution française, Prais 1848.
12. Tóth, Béla, Quinet et les Hongrois, Revue des Etudes Hongroises 1928, 356-372.
13. Károlyi Árpád, gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. Np. 1921. 366.
14. A jelentés szövege: Horváth. Z. im. (1964), II. 147-150.
15. De Gerando jelentéseire (1848. aug. 30, szept. 22.): Kosáry Domokos, Magyar és francia külpolitika 1848/49-ben. Századok 1938, 652-653. Utóbb, Franciaországban írt cikkeit felsorolja Chr. Adriaenssen, im: (1984). De Gerando 1849 nyarán még egyszer visszajött Magyarországra, majd a bukás után hazatérőben, harminc éves korában, még abban az évben tüdőbajban meghalt.
16. Az egykorú kivonatot közli: Hajnal I., im. (1957), 104-105.
17. Waldapfel Eszter, A független magyar külpolitika 1848-1949. Bp. 162.
18. Az egykorú francia — és nemzetközi — politikára: Debidour, Histoire diplomatique de l'Europe, 1815-1878. II. Paris 1891. Eugène de Guichen, Les grandes questions européennes et la diplomatie des puissances sous la Seconde République. I. Paris 1925. E Marcks, Die europäischen Mächte und die 48-er Revolution. Historische Zeitschrift 1930 (142), 73-87. P. Henry, Le gouvernement provisoire et la question polonaise en 1848. Revue Historique 1936, 198-240; uő, La France devant le monde. Paris 1945. E. Tersen, Le gouvernement provisoire et l'Europe. Paris 1948. A. Cornu, Marx et la Révolution de 1848. Paris 1948. Ch. Pouthas (éd), Documents diplomatiques du Gouvernement provisoire et de la Commission du pouvoir exécutif. I-II. Paris 1953. P. Renouvin, Histoire des relations internationales, V. Le XIXe siècle. De 1815 à 1871. Paris 1954. J—B. Duroselle, L'Europe de 1815 a nos jours. Paris 1964.

19. Tóth Lőrinc, Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai. Budapesti Szemle 1893. (74), 320-372; 1894 (75) 29-68. Füzes Miklós, Az ismeretlen Batthyány. In: A Janus Pannoniusz Múzeum Évkönyve XXVI–XXVIII. Pécs 1892-1894. Érdekes, éppen saját külügyminiszteri szerepéről, a nemzetközi politika kérdéseiről nem igen beszél. Egyébként az is felmerült, hogy Teleki László legyen a külügyminiszter.
20. Wilhelm Alter, Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution, 1848/49. Berlin 1912.
21. Hajnal István, A Kossuth-emigráció Törökországban. I. Bp. 1927.
22. Horváth Jenő, Magyar diplomácia. A magyar állam külpolitikai összeköttetései a bécsi végzésektől a kettős monarchia felborulásáig, 1815-1918. Bp. 1928. Uő, A szabadságharc diplomáciája. A Szt. István Akadémia Ért. 1929, 24-38. (Névtelenül): Törekvések Magyarország federalizálására 1848/49-ben. Háborús felelősség I. 1928-1929, 232-252. — A szabadságharc magyar diplomáciai levelei. Háborús Felelősség. I. 1928-1929, 267-280, II. 1930-1931, 81-120. A szabadságharc diplomáciai történetének forrásanyaga. Háborús Felelősség II. 1930-1931, 380-398, 442-463, 568-581, 647-674. Óváry-Avary Károly, Teleki László gróf párizsi küldetése 1848-ban. Háborús Felelősség II. 1930-1931, 434-442.
23. Óváry-Avary Károly, Magyarország és az első európai háború Oroszország ellen. Gr. Teleki László bizonylátságtételei nyomán. Budapesti Szemle 1942 (263), 193-210, 287-314.
24. Kosáry Domokos, Magyar és francia külpolitika 1848/49-ben. Századok 1938, 642-657.
25. Note sur la Hongrie. Kefelevonat a szerző birtokában.
26. Waldapfel E., im. 66, 73.
27. Sipos Lajos, A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban, 1848-1851. Bp. 1929. Michael Fridieff, Le parlement et l'opinion publique française devant la question de l'intervention russe en Hongrie en 1849. Revue d'Histoire Politique et Constitutionnelle 1938. IV–VI, 265-291. Gombos Lili, A Revue des Deux Mondes (1829-1937) és Magyarország. Adalékok Magyarország franciaországi megítéléséhez. Pécs 1938. Jean Kósa, L'opinion française et la Hongrie au siècle dernier Bp. 1940. kny. Nouvelle Revue de Hongrie 62. k., Waldapfel E., im. (1962). Kovács Endre, Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp. 1976. Kossuth 1848. dec. 7-én írta Csányi Lászlónak: Teleki útján intézkedett, „hogya Európa ismerje állapotunkat”, Barta István (s.a.r.), Kossuth Lajos 1848/49-ben III. Bp. 1952, 662-664). Talán ezzel függ össze Teleki első manifestuma, amely franciául 1848 decemberében látott napvilágot: Hongrie. Manifeste aux peuples civilisés. Paris 1848. Ennek német változata, Szarvady Frigyes előszavával: Die Ereignisse in Ungarn ... Leipzig 1849. Angol változata, H.F.W. Browne fordításában, jegyzeteivel: The Case of Hungary ... London, 1849. Két olasz változata, Splényi Lajos közreműködésével: l'Ungheria ai popoli civilizzati ... Napoli 1849; Torino 1849. — Teleki másik, már a cári beavatkozás ellen közzétett röpirata: De l'intervention russe en Hongrie. 1-2. feuille. Paris 1849. Question austro-hongroise et l'intervention russe. Paris 1849. Német változat: Die russische Intervention ... Hamburg 1849. Ezt fordították le utóbb magyarra: Az orosz intervenció Magyarországon. Diplomáciai okmányokkal bővítve. Pest 1861. E kiadványok egykorú visszhangja még nincs közelebből feldolgozva, sem pozitív (pl. De Gerando, 1941), sem negatív (pl. J. Sporschil, Leipzig 1849) változatában.

28. Szemere Bertalan, Összegyűjtött munkái I–VI. Pest 1868-1871. Szemere — aki főleg a nemzetiségi kérdésben került szembe Telekivel — az utóbbit 1852-i naplójában akaratgyenge, önállótlan embernek nevezte (I. 152.), Vukovicshoz 1850 elején írt levelében pedig gyöngye diplomatának (II. 52.). Lényegesen nagyobb hatást gyakorolt Pulszky Ferenc, Életem és korom. II. Bp. 1880, 1884². Részben ez érezhető az állásfoglalásaiban eléggé változékony és befolyásolható Klapka György visszaemlékezéseinek nem sokkal ezután megjelent, harmadik változatán: Emlékeimből, Bp. 1886. A függelékben közli Teleki leveleit 1849-1854 között. Klapka igen elismerően ír Teleki nemes, lovagias jelleméről, de párizsi küldetéséről ő is úgy nyilatkozik, hogy Teleki „nem volt e feladatra termett ember” (313).
29. Thomas Kabdebo, *Diplomat in Exile. Francis Pulszky's Political Activities in England, 1849-1860*. Boulder — New York 1979.
30. Vértessy Jenő, Teleki László levelei Pulszky Ferenchez. Irodalomtörténeti Közlemények 1917, 217-244, 313-330. Néhány további levelet azonban ő is tévesen keltezett.
31. Pulszky Ferenc, Életem és korom. 3. kiadás. S.A.R. Oltványi Ambrus. I–II. Bp. 1958. Vö. Oltványi Ambrus, A forradalom diplomataja: Teleki László, Magyar Nemzet 1981. II. 10.
32. Dobsa Lajos, Az 1848. évi francia forradalom. Pest 1848. Új kiadás: Bp. 1948. Paul Bouteiller, *La révolution française de 1848 vue par les Hongrois*. Paris 1949.
33. Marcel Handelsman, *Le prince Czartoryski et l'émigration polonaise*. Paris 1932; uő. Czartoryski, Nicolas Ier et les questions du Proche Orient. Paris 1934. M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity, 1770-1861*. Princeton 1955. Kovács Endre, Magyar-délszláv megbékélési kísérletek 1848–49-ben. Bp. 1958. Horváth Z., im. (1964) I. 256-272. Kovács Endre, A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967. 161. sk.
34. Kiadva: Háborús Felelősség I. 279-280. Deák Imre, 1848. A magyar szabadságharc története levelekben, ahogy a kortársak látták. Bp. 1942. 245-246.
35. Kiadva: Háborús Felelősség I. 429-431.
36. Vö. Háborús Felelősség I. 240-241. Idézi Spira György, In: Magyarország története 6/1. Bp. 1979. 409-411. Teleki föderációs elképzeléseire uő, A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve. Kritika 1966, 9-22; uő, 1848 kisnemzeti törekvései. In: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973.
37. A feljegyzést közli: Horváth Z. im (1964) II. 177-180. A magyarországi nemzetiségi kérdés megoldásáról (feltehetően Szarvady által fogalmazott) 1849. márc. 7-én Czartoryski-hoz intézett levelet Telekinek tulajdonítva közli Deák Imre, im. (1942), 324-326.
38. Waldapfel E., im. (1962), 90-91, 101. Kossuth felelősségét hangsúlyozza, s egyben bírálja pl. I. Tóth Zoltán tanulmányát: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II. Bp. 1952, 249-340.

39. Deák Imre, Az első magyar-román konföderációs tervek. Magyar Kisebbség 1932 (9 folytatásban). I. Tóth Zoltán, Balcescu Miklós élete, 1819-1852. Bp. 1958. Kovács Endre, A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967., főleg 273. sk.
40. D. Kosáry, Le projet de Kossuth de 1851 concernant la question des nationalités. Revue d'Histoire Comparée 1943, 515-540.
41. Szemere Bertalan, Összegyűjtött munkái. V. Levelek, 1849-1862. Pest 1870, 94-98.
42. Uo. 118-150.
43. A Teleki-levelek teljes szövegét az azóta előkerült eredetiek alapján közli az új kiadásban Katona Tamás (s.a.r. és bev.): Klapka György, Emlékeimből. Bp. 1986.
44. Ernst Schüle, Russland und Frankreich vom Ausgang des Krimkrieges bis zum italienischen Krieg, 1856-1859. Königsberg-Berlin, 1935. V.—L. Tapié, Le traité secret de 1859 entre la France et la Russie. In: Etudes d'histoire moderne et contemporaine V. Paris 1953.
45. Kossuth Lajos, Irataim az emigrációból. I. Bp. 1980.
46. Révai József, Kossuth, Bp. 1945, 30-31.
47. Szabad György, Miért halt meg Teleki László? Bp. 1985.
48. Ezt már Lukács Mór, Emlékbeszéd gróf Teleki László felett. Pest 1861. is hangsúlyozta, de hozzátéve: Teleki úgy látta, hogy az adott viszonyok közt „halála üdvösebb a hazára, mint élete”, holott programja lényegében véve Deákétól nem különbözött. Egy későbbi önéletrajzi töredékben, in: Szegedi Árvízkönyv. Bp. 1880. uő. az öngyilkosságot már Telekinek arra félelmére vezette vissza, hogy ő lesz felelős, ha Ausztriával meghiúsul a megegyezés.
49. Kónyi Manó, Deák Ferenc beszédei. III. Bp. 1903² egy sor idevágó nyilatkozatot gyűjtött össze. Ezek közt volt Kálóczy Lajos feljegyzése arról, hogy Teleki alapján véve Deák politikáját helyeselte, csak „önigazolásul”, az emigráció vádjai miatt vallott „határozati” álláspontot, viszont úgy látta, hogy ennek többségre jutása „az országra nézve véres leend”. Hasonló álláspontot foglal el a millenáris történet X. kötetében Beksics Gusztáv, akivel szemben Kalmár Antal újságíró (utóbb a köztársasági mozgalom tagja) azt hangsúlyozta, hogy Telekinek éppen 1849-es meggyőződése jutott összeütközésbe saját határozati pártja vezetőinek inkább 48-as politikájával: Teleki László tragédiája. Magyar Figyelő 1911/II. 313-323. Erre reflektálva Angyal Dávid (uo. 1911/III. 10-23) azt hangsúlyozta, hogy Telekinek alkotánál fogva is hajlama volt az öngyilkosságra, és még inkább 1861-i megviselt állapotában. Ezután Lukinich Imre, Teleki László életéhez. Budapesti Szemle 1928 (211) 321-348 és Berzeviczy Albert, Gr. Teleki László katasztrófája. Budapesti Szemle 1929 (213), 161-179, többé-kevésbé ismét az uralkodónak adott szó megszegésétől való félelem elméletéhez nyúlt vissza. Utóbb viszont Szekfű Gyula, Az öreg Kossuth. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára II. Bp. 1952. Lukács Mór elméletét elevenítette fel.

50. D. Kosáry, The Development Types of the Minor States in Europe, 1715-1919. In: Les „petits Etats” face aux changements culturels, politiques et économiques de 1750 à 1914. Lausanne 1985, 9-13.